
Therapie met inzet van paarden en honden

Dier-ondersteunende interventies in de hulpverlening

Ruud Luijburg
Danielle Rengers
Suzanne Groenwold

Allen zijn SPV i.o.

Inleiding

Het inzetten van paarden en honden in therapievormen is relatief nieuw. Rond 2014 schoten praktijken die dieren inzetten, als paddenstoelen uit de grond (Rietveld & Enders-Slegers, 2018). Therapie waarbij dieren worden ingezet leek een hype te worden.

Voor dit artikel interviewden we twee hulpverleners die paarden en een hond inzetten als ondersteuning in hun therapie. Karin van Dijk, systeemtherapeut bij Accare, zet paarden in bij de therapie met gezinnen en individuele kinderen en Susanne Schoemans, GZ-psycholoog bij Icare, werkt samen met haar hond bij mensen met een dementieel beeld.

Dier-ondersteunende interventies in de hulpverlening zijn in hoofdzaak nog practice-based. Hoewel complexe praktijken niet altijd opgelost kunnen worden aan de hand van bewezen effectieve interventies, streeft de SPV ernaar om werkwijzen toe te passen waarvan de doeltreffendheid en doelmatigheid aannemelijk zijn (V&VN, 2023). In de praktijk komt dat neer op: 'kijken wat werkt'. Vaak zijn dat evidence-based interventies maar soms ook practice-based interventies.

Het doel van dit artikel is het onderzoeken of het inzetten van dieren, in dit geval een paard of een hond, een meerwaarde is voor de therapie. Dat doen we door de praktijkervaringen van de door ons geïnterviewde hulpverleners onder de loep te nemen. Vragen die we onderzoeken zijn: wat is het mentale en/of lichamelijke effect van werken met dieren op een persoon en wat is het dat dieren een positieve verandering kunnen teweegbrengen bij mensen? Daarvoor is het belangrijk om te begrijpen wat er tussen paard/hond en een persoon gebeurt. Een vervolgvraag is of hier ook een rol is weggelegd voor de SPV en zo ja, hoe deze in te vullen. Om deze vragen te kunnen beantwoorden wordt eerst omschreven wat er onder therapie met inzet van een paard/hond wordt verstaan. Na een theoretische analyse en een beschrijving van de twee interviews worden er conclusies getrokken.

Wat zijn de effecten op mensen door paarden en/of honden in te zetten in therapievormen?

Op verschillende gebieden worden paarden en honden ingezet, in en buiten de zorg. Wijker et al (2022) geven voorbeelden uit de klinische psychologie hoe paarden en honden jongeren kunnen helpen bij het ontwikkelen van zelfvertrouwen en zelfwaardering (Hauge et al, 2013).

Paarden en honden kunnen een positieve invloed hebben op emotioneel welzijn, kunnen stress verminderen en sociale interacties bevorderen. Bovendien kunnen ze dienen als non-verbale manier van communicatie, waardoor patiënten zich vaak comfortabeler voelen bij het delen van gedachten en gevoelens (Hauge et al, 2013). Het werken met dieren kan zo een waardevolle aanvulling zijn op het therapeutisch proces in de behandeling (Enders-Slegers & Hediger (2019).

Bij autisme wordt waargenomen dat het voor stressvermindering kan zorgen (Open Universiteit, n.d.). Enders-Slegers & Hediger (2019) stellen dat een hond iets kan betekenen op gebied van basisbehoeften van mensen zoals steun, veiligheid en nabijheid.

De afgelopen jaren is er op verschillende gebieden gekeken naar de effecten van de inzet van paarden en honden bij kinderen met downsyndroom en kinderen met autisme (Griffioen, 2014). De afstemming tussen kind, dier en therapeut nam toe. Er werden verbeteringen waargenomen op gebied van spraakontwikkeling, sociale vaardigheden en levensvaardigheden. Zo zag Griffioen (2020) bij kinderen met autisme een verbetering van de communicatie en sociale interactie.

Ook bij volwassenen met autisme is onderzoek gedaan naar de effecten van het inzetten van een hond. De cliënten ervaarden minder stress en minder depressieve klachten. Naastbetrokkenen van cliënten rapporteerden een toename van sociale responsiviteit. Ook daalde tijdens de sessies het cortisolniveau van de cliënten (Wijker, 2022). Cortisol, ook wel het stresshormoon genoemd, is een belangrijk hormoon dat ook in normale omstandigheden door het lichaam wordt aangemaakt. Zodra je psychische of fysieke stress ervaart, komt het hormoon echter in grotere hoeveelheden vrij.

Ook bij mensen met dementie worden dier ondersteunende activiteiten ingezet. Er wordt waargenomen dat er minder onrust en agitatie is bij iemand die dementeert of dat onrust en agitatie zelfs voorkomen kunnen worden (Schuurmans et al, 2019). Het inzetten van de hond geeft plezierige afleiding en ontspanning.

Wat is het dat dieren een positieve veranderingen kunnen teweegbrengen?

Deze vraag voert terug naar het ontstaan van mens-dierrelaties. Verheggen et al (2017) hebben onderzocht wat er tussen mens en dier in de interactie gebeurt dat helpend is voor de cliënt. Hier zijn een aantal veronderstellingen naar voren gekomen. De eerste veronderstelling is gebaseerd op de hechtingstheorie. Er wordt een parallel getrokken met de hechting tussen ouder en kind. Bij hele jonge kinderen zie je dat het kind en de ouder gedragingen en emoties op elkaar afstemmen (Stern, 1985). Dit gebeurt door synchronisatie (ritme, snelheid, spraak, beweging) waardoor er gedragspatronen ontstaan. De basis voor hechting is emotionele beschikbaarheid van de gehechtheidspersoon. Als dit goed verloopt ontstaat er een veilige hechting. De hechting heeft daarnaast invloed op lichamelijke processen. Zo neemt oxytocine, het knuffelhormoon, toe bij een goede hechting en daalt juist de cortisol. Een goede hechting zorgt ook voor daling van de bloeddruk en zorgt voor een regelmatige hartslag. Deze hormonale veranderingen vinden ook plaats in het contact tussen mens en dier (Beetz et al, 2012).

Hiernaast komt naar voren dat mensen sociale steun van een paard en/of een hond ervaren (Enders-Slegers, 2000). Dit sluit aan bij de basisbehoeften van mensen zoals: emotionele steun, veiligheid en betrouwbaarheid. Ook kan er letterlijk geleerd worden van een paard en/of hond. Mensen leren in relaties van andere mensen, maar dus ook van dieren. Dit wordt sociaal leren genoemd. Denk daarbij aan imitatiegedrag (Bandura, 1962).

Het paard spiegelt het onderbewuste waardoor het onzichtbare zichtbaar wordt. Door vervolgens blokkades op te heffen op dit niveau vindt er letterlijk een shift van energie plaats wat blijvende effecten heeft.

Een voordeel is dat paarden geen woorden nodig hebben. Er kunnen grote resultaten bereikt worden zonder dat iemand (veel) hoeft te praten. Tot slot geeft het een heel veilig gevoel dat paarden geen oordeel en afwijzing kennen. Hierdoor durven mensen zich meestal veel beter open te stellen en kunnen ze ervaren hoe het is om helemaal zichzelf te zijn, zonder angst voor afwijzing. Het enige dat een paard namelijk wil is dat jij jezelf bent (Ubuntum, 2021).

Therapie met inzet van paarden

Karin van Dijk is systeemtherapeut en opleider/supervisor systeemtherapie. In haar therapie zet ze paarden in. In haar werk bij Accare en als supervisor/leertherapeut systeemtherapie heeft ze te maken met complexe (gezins)situaties. Gesprekken zijn regelmatig niet toereikend om tot verandering te komen. De inzet van paarden, een non-verbale interventie, kan aanvullend zijn en het behandel-effect vergroten. Het kan ook mogelijkheden creëren waar een verbale interventie niet toereikend blijkt te zijn. Karin heeft in 2011 een opleiding gevolgd via EAGALA-mode. Dit is een Amerikaanse organisatie die zich inzet voor de ontwikkeling en professionalisering van de therapie en coaching met behulp van paarden, ook wel Equine Assisted Learning (EAL) en Equine Assisted Psychotherapy (EAP). Ze is sinds 2019 advanced gecertificeerd. In 2021 heeft ze de overstap gemaakt naar ARCH: een ander werkmodel. ARCH staat voor Arenas for Change. De essentie achter dit werkmodel is: Stories influencing stories. Het narratief en empowerment staan centraal bij deze werkvorm. ARCH is een model waarin samenwerkingsgericht, oplossingsgericht en narratief werken centraal staat. De model sluit daarmee goed aan op het systeemdenken. Voor kinderen en jongeren waarbij ASS een rol speelt gebruikt ze vaak elementen uit Horse Boy Methode. Deze methode is erop gericht kinderen te stimuleren in hun ontwikkeling/leerproces, door samen met een paard in contact en beweging te zijn en daar leer- en ontwikkel-elementen aan toe te voegen. Bij de Horse Boy Methode wordt het gezin altijd betrokken en meegenomen in de leeromgeving.

Hoe werkt therapie waarbij paarden worden ingezet? Karin geeft aan dat hier verschillende antwoorden mogelijk zijn: *"Het contact tussen paard en kind heeft een gunstig effect op de (ont)spanning van het kind. De polyvagaal-theorie is hierop van toepassing. De afname van de spanning bij het kind heeft een positief effect op het contact tussen kind en ouder of tussen kind en behandelaar en verlaagt de drempel om te leren en tot ontwikkelactiviteiten te komen. Het paard kan gezien worden als een soort intermedium".*

Het is bewezen dat contact met dieren een gunstig effect kan hebben op de stressregulatie bij mensen (Wijker, 2022). De wisselwerking tussen paard en mens (kind) raakt aan thema's die we in contact met anderen in ons dagelijks leven tegenkomen. De inzet van paarden kunnen jongeren helpen bij het ontwikkelen van zelfvertrouwen en zelfwaardering (Hauge et al, 2013). Er zijn verschillende mogelijkheden voor de inzet van paarden. Het begint al bij het contact maken. Je kunt samen met een paard bewegen, met of zonder duidelijke opdracht, zoals het lopen van een parcours. Het zou dan kunnen gaan over samenwerken, communiceren of regie nemen. Karin geeft aan: *"Zo'n oefening doet een beroep op hoe we denken, voelen en doen en de relatie daartussen (CGT). Soms is deze ervaring voor het kind al voldoende om tot leren te komen. Ik kan ook aanvullende vragen stellen om het proces te ondersteunen, net als in reguliere therapie. Vaak gaat het om thema's die in het dagelijks leven spelen zoals: hoe ga ik met angsten om, hoe zit het met mijn gevoel, hoe werk ik samen met anderen, hoe verloopt mijn contact met de ander of hoe neem ik regie?"*.

De inzet van paarden kan ook 'psychotherapeutisch' ingezet worden. Karin: *"Een dominant narratief kan worden aangevuld met een verrijkend narratief die opkomen in het zien, contact maken en werken met de paarden. Het idee van de narratieve methode is om de probleemverhalen die een deel van de identiteit van een mens zijn te beïnvloeden door de weggedrukte positieve verhalen meer op de voorgrond te zetten. Dit draagt ertoe bij dat betekenissen van verhalen kunnen veranderen en er nieuwe verhalen kunnen ontstaan. Deze nieuwe verhalen hebben een positief effect op de identiteit van mensen. Door de nieuwe verhalen geeft dit mensen de mogelijkheid om daadwerkelijk actief problemen te gaan aanpakken. Ouders worden zo veel mogelijk betrokken bij de behandeling".*

Ze zien het kind in een andere situatie en zo ontstaan nieuwe inzichten en ervaringen. Paarden worden ingezet in individuele trajecten, in gezinstherapie of een combinatie hiervan. Ouders of andere belangrijke mensen uit het leven van het kind of de jongere worden, indien mogelijk, betrokken. Een individuele- en gezinssessie kunnen afgewisseld worden in de behandeling. Het is maatwerk.

Inzet van paarden in therapie binnen de GGZ wordt op kleine schaal gedaan. In de praktijk zijn er positieve ervaringen. Er lopen op dit moment enkele kleinschalige onderzoeken. Zo loopt er een onderzoek waarbij paarden ingezet worden in een dagbehandeling bij getraumatiseerde veteranen (een samenwerking van defensie, faculteit diergeneeskunde Utrecht en stichting hulphond) en een onderzoek waar paarden ingezet worden bij kinderen met ASS. Deze onderzoeken zijn nog niet afgerond. De hoop is dat de uitkomsten van de onderzoeken de moeite waard zullen zijn om met het werkveld van de jeugd-GGZ te delen en dat werken met inzet van paarden daarmee beter wetenschappelijk onderbouwd zal zijn en serieus genomen kan worden.

Inzet van een contacthond bij dementie

Susanne Schoemans, GZ-psycholoog bij Icare, werkt samen met haar contacthond bij mensen met dementie. Zij en haar hond zijn opgeleid door Stichting Blijf. Stichting Blijf is een non-profitorganisatie die mensen met dementie helpt. Dit doen ze door de verantwoorde inzet van contacthonden thuis en in het verpleeghuis. De honden worden hierbij voor hun leven gekoppeld aan speciaal geselecteerde en opgeleide zorgprofessionals. Susanne Schoemans is een van deze zorgprofessionals. Susanne volgde samen met contacthond Sibbo de opleiding van Stichting Blijf, opgenomen in het Animal Assisted Interventions (AAI)-kwaliteitsregister. Stichting Blijf geeft de volgende omschrijving op hun website:

Door het contact met onze honden zien wij dat het gevoel van eigenwaarde, zelfstandigheid en levenskwaliteit van mensen met dementie verbetert. Stichting Blijf richt zich op het verbeteren van de kwaliteit van leven van mensen met dementie, met behulp van de inzet van contacthonden. Daarbij maken zij gebruik van het natuurlijke vermogen van honden om emoties bij mensen te herkennen. De contacthond helpt bij het signaleren van onbegrepen gedrag. Zijn aanwezigheid kan helpend zijn in het diagnostisch en behandelproces, doordat de stappen van contact maken en houden met de cliënt beter kunnen verlopen. Daardoor kan bijvoorbeeld een neuro-psychologisch onderzoek gemakkelijker afgenomen worden, en ook therapiegesprekken verlopen mogelijk beter door de aanwezigheid van de contacthond. De zorgprofessionals ervaren op hun beurt dat zij beter zorg kunnen verlenen met de inzet van onze contacthonden, doordat onze honden bepaalde signalen sneller kunnen oppikken dan mensen dat kunnen en daardoor kan er sneller hulp en zorg worden geboden. (Blijf, z.d.).

Wanneer een hond volledig inzetbaar is, hangt van zijn ontwikkeling af. Voor de een is dat met anderhalf jaar, voor de ander met twee jaar. Susanne is twee jaar geleden begonnen met de opleiding met haar contacthond. Haar hond is nu volledig inzetbaar als contacthond in therapieën. Icare biedt verpleging en verzorging bij mensen thuis of in een verpleeg- of verzorgingshuis. De inzet van een contacthond is een pilot bij Icare. De evaluatie van deze pilot volgt nog. Susanne geeft aan dat het management op dit moment de meerwaarde inziet en ook de mogelijkheden tot uitbreiding onderzoekt.

Moet je psycholoog zijn om te werken met een contacthond? Het antwoord is nee. Stichting Blijf werkt met verschillende zorgverleners, onder wie activiteitenbegeleiders, welzijnsmedewerkers, psychologen, verpleegkundigen, helpenden, verzorgenden IG, fysiotherapeuten en mantelzorgondersteuners. Het is wel zo dat de interventies verschillende niveaus hebben, dit is gekoppeld aan de verschillende levels van de opleiding. Er is dus sprake van differentiatie en maatwerk richting de hulpverleners. Het soort hulpvraag is gekoppeld aan de functie en werkzaamheden van de hulpverlener. Werken met een contacthond kan ook als Sociaal Psychiatrisch Verpleegkundige.

Er zijn verschillende indicaties mogelijk voor de aanmelding van een behandeling. Volgens Susanne is het op dit moment nog pionieren: *"Zeker omdat mijn hond nog jong is en nog werkervaring moet op doen. Maar dat pionieren maakt het juist interessant, het is kijken en gewoon beoordelen wat werkt en wat niet. En wat er werkt, daar doe je meer van. Dit is een van de basisprincipes van de oplossingsgerichte benadering."*

Op welke manier wordt de contacthond ingezet?

Susanne geeft enkele voorbeelden van de inzetbaarheid: *"De contacthond kan gebruikt worden bij EMDR-behandeling. Door de inzet van de hond bij het maken van contact wordt de cliënt rustiger en voelt zich veiliger waardoor ik beter EMDR-behandeling kan inzetten. Het contact maken wordt makkelijker omdat de hond geen woorden nodig heeft. Goed contact en een gevoel van veiligheid is voor mij als psycholoog van groot belang om verdere therapeutische interventies te kunnen inzetten. De hond kan ook worden ingezet tijdens een EMDR-sessie. Ik doe dat nog niet want mijn hond is daar nog net te jong voor maar ik kan me voorstellen dat bij dissociatie, angst, paniek en hallucinaties de hond ook ingezet kan worden om personen weer terug te krijgen in het hier en nu. Bij mensen met dementie is er ook soms spraken van dwaalgedrag. De contacthond kan een positief effect hebben om dit om te buigen. Je bent afhankelijk van wat je hond aankan. In de praktijk merk ik dat de hond niet voor iedereen inzetbaar is. Soms is er geen klik tussen mens en dier en dan werkt het niet. In een zorginstelling in Brabant wordt de hond al veel breder ingezet, dit omdat daar meerdere zorgduo's (hulpverlener en hond) werken uit verschillende disciplines, bijvoorbeeld in de directe patiëntenzorg zoals ADL. De hond kan voor rust zorgen wat er in de praktijk voor kan zorgen dat er maar één verzorgende nodig is in plaats van twee. In tijden van personeelskrapte kan het ook op deze manier helpend zijn."*

Susanne: *"Contacthonden kunnen gedrag spiegelen, bijvoorbeeld probleemgedrag. De hond neemt andere dingen waar dan wij. Bijvoorbeeld zijn sterke reukvermogen. Ze kunnen angst waarnemen: geuren van zweet en hormonen. Een hond oordeelt niet, wat een goede manier is om echt in contact te komen met een persoon."* Susanne geeft verder aan dat een indicatie stellen nog best lastig is. *"De inzet van de hond is practice-based. Er zijn geen uitgewerkte protocollen of richtlijnen. Ik ben wel met een collega aan het kijken hoe we een gekaderde manier van werken kunnen ontwikkelen. Deze collega is ook werkzaam als psycholoog met een contacthond. "Als ik nu een vraag krijg voor een behandeling van angst, depressie of ondersteuning van de zorg bij onbegrepen gedrag dan ga ik na of de hond van meerwaarde kan zijn in het contact leggen met iemand."*

Dit probeer ik bijvoorbeeld in drie sessies, waarna ik evalueer. Hoe reageert de hond op de persoon en de persoon op de hond en daarna bepaal ik of de inzet van de hond van meerwaarde is in het contact en het behalen van de doelen."

Heb je wel eens een situatie gehad waarvan je dacht, dit werkt niet?

"Er werd wel eens een bewoner agressief, en greep mijn hond bij zijn staart. Ik schrok, zeker vanuit dierwelzijn. Ik zag de boosheid wel aankomen maar het ging zo snel dat ik het vastgrijpen van de staart niet meer kon voorkomen. De hond was toen ook jonger en vanaf dat moment is er in overleg met Stichting Blijf besloten om tijdelijk niet meer op deze afdeling (meest complexe probleemgedrag) te werken in het kader van het welzijn van de hond. Een ander voorbeeld waarbij het niet werkte was toen bleek dat iemand bang was voor de hond. De energie van de contacthond was te groot voor de bewoner in kwestie", aldus Susanne.

Dierenwelzijn is een belangrijk onderdeel bij de inzet van een contacthond. Dit onderwerp komt daarom regelmatig terug is de scholing en supervisie bij Stichting Blijf. Belangrijk is het lezen van de spanningssignalen van de hond en dat je daar adequaat op acteert. Het inzetten van de hond is afhankelijk van de intensiteit van de betreffende interventie en die van de interventies de dagen voorafgaand. Susanne kijkt voornamelijk naar de intensiteit van het contact en hoe belastend dat is voor de hond.

Susanne sluit af met de mededeling dat het belangrijk is om collega's, teams en het management uit te leggen wat de mogelijkheden zijn en wat de meerwaarde is van het inzetten van een contacthond: *"In het begin was er best wat scepsis bij collega's en het management: de helft was denk ik enthousiast, de andere helft was sceptisch. Ik kreeg vooral de vraag: "wat gaat dat nou eigenlijk opleveren"? In eerste instantie ben ik veel uitleg gaan geven aan collega's. Ook schrijf ik iedere drie maanden een nieuwsbrief die binnen Icare verspreid wordt. Op deze manier probeer ik collega's mee te nemen. Het is mooi om te horen dat er reacties komen van collega's die eerst wat gereserveerd reageerden. Doordat ze nu positieve resultaten zien staan ze ook meer open voor de inzet van de contacthond."*

Wij vinden het inzetten van een contacthond een mooi voorbeeld van practice-based werken. Susanne gaf enkele malen in dit interview aan: "Doen wat werkt." Natuurlijk kun je onderzoeken waarom het werkt en misschien wordt het inzetten van een contacthond of een ander dier nog evidence-based. Voor nu is het een mooie zoektocht naar interventies die nieuw zijn, die niet evidence-based zijn maar die toch ingezet worden door gemotiveerde hulpverleners die vooral kijken wat werkt in de praktijk. Het is aannemelijk dat deze interventies ook van meerwaarde kunnen zijn binnen de ouderenzorg van de GGZ omdat in de GGZ het contact maken en aansluiten bij cliënten ook van essentieel belang is om goede zorg te kunnen leveren.

Conclusie, de koppeling met de praktijk

Het inzetten van paarden en honden tijdens een therapeutische behandelvorm wordt Animal Assisted Therapy (AAT) genoemd. Deze therapievorm wordt toegepast om aansluiting te vinden tussen cliënt, dier en behandelaar tijdens de behandeling. Onderzoek wijst uit dat paarden en honden kunnen helpen bij het ontwikkelen van zelfvertrouwen en zelfwaardering. Het sluit aan bij de basisbehoeften van mensen zoals steun, veiligheid en nabijheid. De cliënten ervaren minder stress (minder cortisol in het bloed) en minder depressieve klachten. Paard en hond ondersteunende interventies kunnen worden ingezet wanneer gesprekken in een behandelkamer stagneren of niet toereikend zijn om tot verandering te komen.

De geïnterviewde hulpverleners geven aan dat de inzet van paarden, een non-verbale interventie, aanvullend zijn en het behandel-effect vergroten. Ook bij de inzet van een contacthond wordt waargenomen dat het gevoel van eigenwaarde, zelfstandigheid en levenskwaliteit van mensen met dementie verbetert.

Ondanks het professioneel inzetten van deze therapievorm wordt nog steeds gesproken van een practice-based therapie.

Een van de beginvragen was: wat kan de SPV betekenen als het gaat over het therapeutisch inzetten van paarden en honden? Ten eerste is het goed dat de SPV weet van het bestaan van deze therapievorm. Zo kan aan deze therapievorm worden gedacht en worden doorverwezen als blijkt dat gesprekken in een behandelkamer niet voldoende effect sorteren. In het bijzonder als we denken aan het toevoegen van een non-verbale therapie. De SPV kan niet zomaar zelf deze therapievorm toepassen. Het is van belang dat er eerst een gerichte opleiding wordt gevolgd.

Bronnen

- Bandura, A. (1962). Social learning through imitation. In M. Jones (ed), Nebraska symposium on motivation Lincoln, NE: *University of Nebraska press*.
- Beetz, A, Uvnas-Moberg, K., Julius, H. & Kotrschal, K. (2012). Psychosocial and psychophysiological effects of human-animal interactions: The possible role of oxytocin. *Frontiers in psychology*, 3.
- Blijf (z.d.). Contacthonden voor mensen met dementie. Geraadpleegd op 7 november 2023, van <https://www.stichtingblijf.nl/>
- Enders- Slegers, M.J. & Hediger, K. (2019). Pet Ownership and Human-Animal Interaction in an Aging Population. Rewards and challenges. *Anthrozoos*, 32(2), 255-265.
- Griffioen, R.E. (2020). Children and animals in synchrony: In search of an underlying mechanism of the effects of animal assisted therapy on the development of children with down syndrome and children with autism spectrum disorder, [Doctoral thesis, Open universiteit].
- Hauge, H., Kvale, L.L., Berger, B., Enders-Slegers, M. J. & Braastad, B. (2013). Equine-assisted activities and the impact on perceived social support, self-esteem and self-efficacy among adolescents. An intervention study. *International journal of adolescence and youth*, 19(1), 1-12.
- Friedman, E. & Krause-Parello, C.A. (2018) Companion animals and human health: Benefits, Challenges and road ahead for human-animal interaction. *Revue scientifique et technique*. 37,71-82.
- Paardgewijs, (z.d.). (Systeem)Therapie, onderwijs en coaching en met inzet van paarden. Geraadpleegd op 10 november 2023, van <https://www.paardgewijs.nl/>
- Schuurmans, L., Noback, I. Schols, J. & Enders-Slegers, M.J. (2019) An animal assisted intervention study in de nursing home; Lessons learned, People and animals: *the international journal of research and practice*, 2(1).
- Stern, D.N. (1985). The interpersonal world of the infant: A view from psycho-analysis and developmental psychology (1st ed). *Routledge*.
- UBUNTUM. (2021, september 14). Paardencoaching | Alles over Paarden coach lees je hier! Geraadpleegd op 16 november 2023, van <https://www.ubuntum.nl/blog/wat-is-paardencoaching-hoe-werkt-het-en-waar-kan-ee-paardencoach-jou-mee-helpen/>
- Universiteit. (n.d.). psychotherapie ondersteund met paarden. Geraadpleegd op 21 november 2023, van <https://www.ou.nl/-/psychotherapie-ondersteund-met-paarden-succesvol-bij-persoonlijkheidsstoornissen>
- V&VN. (2023). *Expertise gebied Sociaal Psychiatrisch Verpleegkundige*. Skrid Media B.V.?
- Wijker, C. (2022) Adults with autism spectrum disorder and animal assisted therapy: an explorative study of an innovative treatment approach. [Doctoral thesis. Open Universiteit]. *Open universiteit*.